

VILNIAUS UNIVERSITETO BIBLIOTEKOS SENŪJŲ LIETUVIŠKŲ KNYGŲ NUOSAVYBĖS ŽENKLAI

SONDRA SPIEČIŪTĖ

Knygos nuosavybės ženklai – tai nepaprastai įdomi knygotyros sritis. Daugiausia tyrinėtojų dėmesio sulaukė tokie populiarešni knygos ženklai kaip superekslibrisai ir ekslibrisai, mažiau buvo nagrinėti knygos nuosavybės įrašai, ypač valstiečių daryti įrašai. „Knygos ženklų yra priimta vadinti pavienio asmens, įstaigos ar visuomeninės bibliotekos nuosavybės žymę knygoje. Leidi io priklausymą vienam ar kitam privačiam asmeniui ar įstaigai gali rodyti ne tik tiesioginis nuosavybės įrašas, antspaudas, ekslibrisas ar superekslibrisas, bet ir donacinis ženklas, kuriuo pažymima, kas ir kam konkrečią knygą dovanojo.“¹

Knygos nuosavybės ženklas atsirado jau labai seniai. Pirmieji tokie nuosavybės ženklai jau buvo naudojami senovės Šumere, tiesa, šie ženklai buvo rasti molio lentele.² Knygos ženklų atsiradimą lėmė noras apsaugoti knygas nuo „vagysčių, pagrobimų, kaip ypatingai vertingą ir brangų turtą“. Per ilgą laiką šių ženklų forma ir vartojimo būdai keitėsi, tačiau noras ir reikalas žymėti valstybinės ar privačios bibliotekos knygas nuosavybės ženklais išliko iki mūsų dienų.³

Nuo seniausių laikų atsiradę knygų ženklai – nuosavybės įrašai, knygų antspaudai, ekslibrisai, superekslibrisai – yra reikšmingi kultūros, knygos istorijos objektai. Be to, jie labai dažnai esti įdomūs meno kūriniai. Todėl nenuostabu, kad jau senokai susidomėta šiais savotiškais meno kūrinių. „Knygos ženklų kaip meno kūrinio, o vėliau ir kaip knygotyros objektu, pradėta domėtis apie XIX a. vidurį“⁴. Maždaug tada ir buvo išleistos pirmosios kiek išsamesnės monografijos ir straipsniai, tyrinėjantys knygos nuosavybės ženklus, jų istoriją, paplitimo ribas, taip pat raidą. Knygos ženklais ypač susidomėta Vokietijoje, Anglijoje, truputį vėliau – Lenkijoje ir Rusijoje. Dėmesys knygos nuosavybės ženklu labai sustiprėjo XX a. pradžioje, ypač po Antrojo pasaulinio karo. Daugiausia įvairių tyrinėjimų buvo atlikta Europos šalyse.

„Lietuvoje, palyginus su kaimyninėmis Europos šalimis – Vokietija, Lenkija, Rusija – knygos nuosavybės ženklai buvo pradėti tyrinėti daug vėliau – tik šio amžiaus trečiame dešimtmetyje“⁵. Tarpukario Lietuvos Respublikos spaudoje pasirodė ke-

¹ Kisaraukas V. Lietuvos knygų ženklai, 1518–1918. Vilnius, 1984. P. 6.

² Ten pat. P. 7.

³ Ten pat. P. 7.

⁴ Ten pat. P. 6.

⁵ Ten pat. P. 6.

letas straipsnių apie lietuviškus ekslibrisus – tai P. Galaunės⁶, V. Cimkausko⁷, A. Ružancovo⁸.

Po Antrojo pasaulinio karo bene pirmasis iš lietuvių tyrinėtojų Lietuvos knygos nuosavybės ženklais susidomėjo Nojus Feigelmanas⁹. Mažosios Lietuvos knygos ženklus tyrinėjo ir tetryrinėja Domas Kaunas. Jis išleido šia tema keletą straipsnių, be to, jo knygoje „Donelaičio žemės knygiai“ yra visa dalis, skirta Mažosios Lietuvos knygos nuosavybės ženklams. Šiuo metu bene plačiausia studija apie Lietuvos knygos ženklus yra parašęs Vincas Kisarasuskas. Jo knyga „Lietuvos knygos ženklai, 1518–1918“ buvo išleista Vilniuje 1984 m. Iš tikrųjų ši knyga – tai Lietuvos knygos nuosavybės ženklų katalogas su įvadinio straipsniu, prilygstančiu studijai. Apie knygos nuosavybės ženklus straipsnius yra parašę taip pat ir E. Laucevičius¹⁰, B. Kurliandskienė¹¹, N. Lietuvninkaitė¹², A. Braziūnienė¹³.

Šio straipsnio šaltiniai – tai sudaryta Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriaus Lietuviškų knygų fondo proveniencijų kartoteka. Buvo peržiūrėta *de visu* apie 12 900 XVI–XX a. lietuviškų knygų ir periodikos. Darbo metu aptikti beveik 2000 skirtingų knygos nuosavybės ženklų. Tarp šių knygos ženklų buvo: 8 super-ekslibrisai, o tai sudaro apie 0,4 proc. visų rastų ženklų; 16 (0,8 proc.) ekslibrisų; 60 (3,1 proc.) lipdžių; 671 (35 proc.) antspaudas; 1180 (apie 61 proc.) įrašų. Kaip matome, knygos įrašai sudaro daugumą visų kitų senosiose lietuviškose knygose rastų ženklų. Dažnai ekslibrisai, lipdės, antspaudai pasitaikydavo keliose ar net keliolikoje knygų, įrašai, išskyrus gal tik keletą, daugiausia būdavo randami tik po vieną kartą. Kai kuriose, ypač senesnėse arba vertingesnėse, knygoje buvo rasta net po keletą knygos nuosavybės ženklų: keli įrašai, keli antspaudai arba ir įrašas, ir antspaudas, ir ekslibrisas kartu. Būdavo ir taip, kad vienas įrašas paneigydavo kitą, ankstesnįjį (beje, pastarasis dažnai būdavo užbraukytas ar kitokiu būdu bandytas panaikinti); antspaudai taip pat būdavo nubraukti arba ištrinti, lipdės dažnai nuplėšytos. Ne visos knygos buvo pažymėtos knygos nuosavybės ženklais – buvo ir vadinamųjų „švarių“ knygų, tai yra jose buvo rastas tik dabartinės Vilniaus universiteto bibliotekos antspaudas arba lipdė. Tokių knygų nebuvo labai daug.

Dabar kiek plačiau aptarsime rastuosius lietuviškose knygose nuosavybės ženklus. Šalia pateikto kokio nors knygos nuosavybės ženklo pavyzdžio skliausteliuose

⁶ Galaunė P. Ex-librisas Lietuvoje (XVI–XIX šimt.). Kaunas, 1926.

⁷ Cimkauskas V. Naujas lietuviškas ženklas // XXVII knygos mėgėjų metraštis. Kaunas, 1937.

⁸ Ružancovas A. Apie ekslibrisą Lietuvoje // Mūsų žinynas. Kaunas, 1926, Nr. 33.

⁹ Feigelmanas N. Senoji lietuviška knyga Vilniaus universitete : leidinių iki 1800 m. bibliografinė rodyklė. Vilnius, 1959. D. 1.

¹⁰ Laucevičius E. Ex libris Lietuvoje // Švyturys. 1958, Nr. 21.

¹¹ Kurliandskienė B. Ekslibrisų kolekcija // Bibliotekų darbas. 1978, Nr. 4.

¹² Lietuvninkaitė N. Knygos ženklai // Nemunas. 1993, Nr. 3, 8.

¹³ Braziūnienė A. Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Lituanikos fondo knygų ženklai // Knygotyra. 19 (1993), p. 5–10; 20(1994), p. 28–33.

bus nurodomas knygos su tam tikru nuosavybės ženklu saugojimo šifras Vilniaus universiteto bibliotekoje.

Superekslibrisų lietuviškose knygose buvo aptikta mažiausiai – tik 8. „Superekslibrisas – tai dažniausiai kilmingo asmens herbo, portreto arba kokio nors kito piešinio su bibliotekos savininko pavarde, kitąsyk ir vietovės pavadinimu įspaudas knygos viršelyje“¹⁴. Tai iš viduramžių mūsų laikus pasiekęs paprotys įvairiausių buitės daiktus žymėti savininko herbais. Iš rankraštinų knygų šis ženklas pateko ant spausdintų knygų oda aprautų kietviršių. Žodis „superekslibrisas“ yra kilęs iš lotynų kalbos: „super“ – išvertus reiškia „ant“, „ex libris“ – „iš knygų“. Superekslibrisas yra įspaudžiamas į odinį ar kitos medžiagos knygos apdarą, dažnai dar būna paauksojamas ar padažomas¹⁵.

Superekslibrisais lietuviškų knygų fonde buvo pažymėta 12 knygų. Šeši superekslibrisai (beje, visi jie priklausė privatiems asmenims) buvo rasti tik po vieną kartą. Atrodo, kad visi šie šeši asmeniniai superekslibrisai yra kilę iš Mažosios Lietuvos, nes dauguma šių superekslibrisų yra įspaudti būdinga XIX–XX a. Mažajai Lietuvai maniera: superekslibrisai yra palyginti kuklūs, šriftiniai. Dažniausiai viršutiniame kietviršyje paaukuotu akluoju įspaudu įspaudta knygos savininko pavardė, o po ja – knygos įrišimo data. Galima patekti keletą superekslibrisų pavyzdžių: „Z. Akhmann. 1874“ (Lr 628/1–3), „J. Brozeit“ (Lr 9944–9946), „E. Jagomastas // Tilžė 10. IV. 1927“ (Lr 6325) ir kt. Du įstriži brūkšniai rodo, kad dalis teksto buvo kitoje eilutėje.

Du užfiksuoti lietuviškose knygose superekslibrisai priklausė draugijoms: Lietuvių literatūros draugijai Tilžėje ir Rusijos Biblijų draugijos skyriui Vilniuje. Su pastaruoju superekslibrisu buvo rastos devynios knygos. Šio superekslibriso tekstas – lenkiškas: „Rossyskiego Towarzystwa Bibliynego“ (Lr 6017 ir kt). Idomu tai, kad draugija buvo rusų, knygos – lietuviškos, o superekslibriso tekstas – lenkiškas.

Ekslibrisu yra įprasta laikyti knygos viršelių vidinėje pusėje, o kartais ir priešlapyje klijuojamą spausdintą popieriaus lakštą, kuris liudija nuosavybės teises ir savininko kultūrinis bei bibliofilius interesus. „Seniau ekslibrisai būdavo puošiami dažniausiai heraldikos elementais ar valstybinės valdžios atributais.“¹⁶ Dabartiniai ekslibrisai dažnai yra su menišku raiziniu, rodančiu savininko polinkius, profesiją ar interesus. Pirmieji ekslibrisai pasirodė dar XV a. Vokietijoje. Iš pradžių ekslibrisus daugiausia naudojo klimingieji gyventojų sluoksniai, ypač XVII–XVIII a., vėliau, jau XIX a., ekslibrisas paplito tarp visų gyventojų sluoksnių¹⁷.

„Ex libris“, išvertus iš lotynų kalbos, reiškia „iš knygų“. Vėliau, paplitus knygos antspaudams, žodeliai „ex libris“ tapo ne tik įrašų ir ekslibrisų, bet ir antspaudų teksto dalimi. Tačiau, nepaisant to, nei knygos įrašų, nei antspaudų ekslibrisais vadinti negalima. „Ekslibriso išskirtinė savybė yra ta, kad jis tiražuojamas atskirais lapeliais ir tik tada klijuojamas į knygą“¹⁸.

¹⁴ Kaunas D. Donelaičio žemės knygiai : bibliofilijos apybraižos. Vilnius, 1993.

¹⁵ Kisarauskas V. Min. veik. P. 8.

¹⁶ Kisarauskas V. Min. veik. P. 15.

¹⁷ Kaunas D. Min. veik. P. 190.

¹⁸ Kisarauskas V. Min. veik. P. 15.

Lietuviškas ekslibrisas atsirado gana vėlai. Jis nebuvo populiarus ir Lietuvoje plačiai nepaplito. Tarp minėtų VUB Retų spaudinių skyriaus lietuviškų knygų fondo nuosavybės ženklų buvo rasta 16 ekslibrisų.

Kaip atskirą ekslibrisų rūšį galima išskirti lipdes. Nuo ekslibrisų jos skiriasi tuo, kad lipdės dažniausiai būna be jokio meniško piešinio, išskyrus gal tik kuklų rėmelį. Lipdės tekstą sudaro knygos savininko pavardė, bibliotekos pavadinimas, adresas, skyriaus, lentynos numeris, šifras. Gana sunku nustatyti griežtą ribą tarp ekslibrisų ir lipdžių, todėl šie knygų ženklai bus aptarti viename skyriuje. Taigi tame pačiame lietuviškų knygų fonde buvo surasta 60 lipdžių.

Ekslibrisai buvo įklijuoti iš viso į 219 lietuviškų knygų, išleistų XVIII–XX a. Du ekslibrisai priklausė kariuomenės bibliotekoms, likusieji 14 – privatiems asmenims.

Kai kurie privatūs asmenys žymėjo savo knygas dviejų variantų ekslibrisais – tai literatūrologas Zigmantas Kuzmickis (1898–1976), bibliofilas, rinkęs senas lietuviškas maldaknyges, Petras Jakštas, Kauno Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Vaclovas Biržiška (1884–1956) (beje, jo ekslibrisais pažymėtos net 109 lietuviškos knygos), rašytojas Juozas Tumas-Vaižgantas (1869–1933). Buvo aptikta keletas herbinių ekslibrisų. Tai įvairiakalbės liuanikos spaudinių bibliotekos savininkų Vytauto ir Algirdo Gintilų herbinis ekslibrisas, sukurtas dailininko A. Suchaneko, Lietuvos kultūros istoriko, bibliotekininko Michalo Brenšteino (1874–1938) ir keletas kitų, galbūt ne tokių mums svarbių ir įdomių herbinių ekslibrisų.

Vienas ekslibrisas neabejotinai priklauso Mažosios Lietuvos gyventojui – tai tipiškas šiam karštui ekslibrisas, atspausstas ant tamsiai įvyninio popieriaus su paaukuotu ornamentinio rėmeliu ir savininko pavarde: „Jonis Jakubaitis“ (Lr 11425).

Visos minėtos 60 skirtingų lipdžių buvo rastos 1507 lietuviškose knygoje. Lipdes naudojo savo bibliotekų knygoms žymėti įvairios valstybinės, aukštųjų mokyklų, valstybinių ir nevalstybinių įstaigų ir organizacijų, įvairių draugijų bibliotekos, taip pat privatūs asmenys. Pastarųjų lipdės yra labiausiai panašios į ekslibrisus, nes kartais jos turi šiokių tokių puošimo elementą. Tokių privatiems asmenims priklausančių lipdžių buvo rasta 18. Buvo aptiktos 62 lietuviškos knygos su vokiečių mokslininko, baltisto profesoriaus Adalberto Becenbergerio (1851–1922) lipde. Įdomu tai, kad lietuviškų knygų turėjo ir rusų valdžios atstovai, nors XIX a. pabaigoje lietuviška spauda ir buvo draudžiama. Tai rodo Nikolajaus Sergijevskio, Rusijos senatoriaus, Vilniaus švietimo apygardos globėjo, lipdė, rasta vienoje lietuviškoje knygoje. Galbūt jo bibliotekoje lietuviškų knygų būta ir daugiau. Labai įdomi lipdžių savybė yra ta, kad, skirtingai nuo ekslibrisų, lipdžių savininkai labai mėgsta įsirašyti ne tik savo asmenvardį, bet ir tikslų namų ar įstaigos adresą.

Lipdes savo bibliotekos knygoms žymėti naudojo ir mokslo bei mokymosi įstaigos (pvz.: Vilniaus Stepono Batoro universitetas, Vilniaus 1-oji vyrų gimnazija, Lvovo Karališkojo universiteto biblioteka ir pan.), religinės organizacijos, vienuolynai (pvz.: Gardinio dominikonų vienuolynas, Vilniaus Antakalnio basijų trinitorių vienuolyno biblioteka, Peterburgo Romos katalikų dvasinė akademija ir kt.), įvairios

draugijos, įstaigos, organizacijos (Archeologijos muziejaus biblioteka, Šv. Elžbietos draugija, Prūsijos Karališkojo teismo biblioteka ir pan.). Būta tokių lipdžių, kurių savininkas iš lipdės teksto lieka neaiškus: „Astra Kaunas 10 Tikras egipitiškas m...lis“ (Lr 11816).

Jau XVIII a. pabaigoje Europoje pasirodo knygos antspaudai, kurie būdavo graverių išraižomi metale ir juodu ar raudonu dažu įspaudžiami į knygą¹⁹. XIX a. tarp kitų knygos nuosavybės ženklų antspaudas buvo pats populiariausias, netgi nustelbė ekslibrisus. Jis vis dažniau pasirodydavo knygose XIX a. antroje pusėje ir masiškai – šio amžiaus pradžioje. Antspaudų gamyba buvo pigi ir paprasta, o pats jis atrodė gana estetiškai, be to, patikimai saugojo nuosavybės teises²⁰. Knygos antspaudai gali būti įvairios formos: apskriti, ovalūs, su rėmeliu ir be jo, kartais sudaryti tik iš šrifto, kartais gali turėti šiokių tokių puošmenų – tai priklausė nuo savininko skonio. Pamėgstami inicialiniai knygų antspaudai – tai vienokiame ar kitokiame rėmelyje supintos kelios inicialinės raidės su herbu ar be jo. Dažni buvo šriftiniai antspaudai, kartais puošti ornamentu, nesudėtingu piešiniu ir panašiais elementais²¹. Knygos antspaudus naudojo tiek privatūs asmenys, tiek įvairios įstaigos savo bibliotekų knygoms žymėti, tiek prekytojai knygomis.

Retų spaudinių skyriuje lietuviškų knygų fonde buvo surastas 671 knygos antspaudas (apie 35 proc.). Knygos antspaudai dažniausiai būdavo dedami antraštiniame lape, kai kada – antraštinio lapo kitoje pusėje. Rečiau knygos antspaudai randami priešlapiuose, knygos pabaigoje, pirmuosiuose puslapiuose, knygos viduje. Pasitaikydavo knygos antspaudų net ant viršelių.

Visus rastuosius lietuviškose knygose antspaudus galima būtų suskirstyti į šias grupes:

- 1) privačių asmenų bibliotekų antspaudai;
- 2) mokslo ir mokymosi įstaigų bibliotekų antspaudai;
- 3) įvairių draugijų, sąjungų, partijų antspaudai;
- 4) kariuomenės bibliotekų antspaudai;
- 5) knygynų, knygų dirbtuvių ir muziejų antspaudai;
- 6) viešųjų bibliotekų ir archyvų antspaudai;
- 7) religinių organizacijų ir kunigų seminarijų knygų antspaudai;
- 8) valstybinių įstaigų bibliotekų antspaudai;
- 9) žurnalų ir laikraščių redakcijų antspaudai;
- 10) antspaudai, kurių neįmanoma priskirti kuriai nors iš minėtų grupių.

Be to, dar buvo antspaudų, kurių savininkai liko neaiškūs – arba antspaudas buvo rastas ne visas, arba iš jo teksto savininkas nepaiškėja.

Daugiausia lietuviškose knygose buvo rasta privačių bibliotekų knygų antspaudų – 176 skirtingi antspaudai. Kartais tokiais vieno asmens knygos antspaudais buvo pažymėta tik viena knyga, kartais knygų su vieno žmogaus antspaudu buvo rasta ke-

¹⁹ Kisarauskas V. Min. veik. P. 20.

²⁰ Kaunas D. Min. veik. P. 199.

²¹ Kisarauskas V. Min. veik. P. 20.

lios dešimtys ar net šimtai. 282 XVIII–XX a. lietuviškos knygos buvo pažymėtos žymaus Mažosios Lietuvos lietuvių kultūros ir visuomenės veikėjo Enzio Jagomasto (1870–1941) dviejų rūšių – lietuvišku ir vokišku – antspaudais. Šių abiejų antspaudų teksto šriftas – gotiškas. Nemažą biblioteką turėjo ir kitas XIX a. žymus bibliofilas, spaudos draudimo metu Lietuvoje turėjęs nemažą draudžiamų knygų rinkinį, Stanislovas Didžiulis (1850–1927). Jo gražiu raudonu antspaudu: „St. Didžiulio // biblioteka // Griežionyse“ (Lr 122 ir kt.) buvo pažymėta 220 lietuviškų knygų.

Taip pat daug lietuviškų knygų turėjo JAV gyvenęs gydytojas, domėjęsis numizmatika ir kitomis muziejinėmis vertybėmis, A. M. Račkus (1893–1965), žymus kalbininkas K. Būga (1879–1924), aktyvus visuomenės veikėjas, spaudos darbuotojas J. O. Širvydas (1875–1935), Kauno Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Petras Leonas (1864–1938) ir kt. Ko gero, seniausias antspaudas, rastas trijose XVIII–XIX a. lietuviškose knygose, priklauso Jurgiui Pliateriui (Plioteris, 1810–1836). Šis antspaudas buvo pagamintas iki 1827 m. Juodame ovaliame rėmelyje įspaustas lotyniškas tekstas: „Bibliotheca Georgii Comitiss de Plater“ (Lr 667–668 ir kt.). Vienoje XVIII a. knygoje, be antspaudu, dar yra ir įrašas, tiesa, įskaityti galima tik J. Pliaterio pavardę (Lr 7211–7212). Kitoje knygoje šalia antspaudu yra ranka įrašyti inicialai „J. P.“ ir data „1827“ (Lr 940–942).

Kita didelė knygų antspaudų grupė priklauso mokslo ir mokymosi įstaigų bibliotekoms. Tokių antspaudų buvo aptikta 118. Tai Kauno Vytauto Didžiojo universiteto kelių rūšių antspaudai, Vilniaus Stepono Batoro universiteto viešosios bibliotekos keli antspaudai, Vilniaus akademijos bibliotekos antspaudas, Lvovo Karališkojo universiteto bibliotekos antspaudas ir kt.

Draugijų, sąjungų ir partijų bibliotekų antspaudų lietuviškose knygose buvo aptikta 107. Daugiausia buvo įvairių draugijų antspaudų. Ko gero, seniausias yra „Birutės“ draugijos, įkurtos 1885 m., antspaudas. Šio knygos antspaudu tekstas yra nurodyta ir data: „Lietuvizkoji draugystė „Byrutė“. 1885“ (Lr 161 ir kt.). Vilniaus krašte veikusi Lietuvos švietimo draugija „Rytas“ savo bibliotekos knygas taip pat žymėjo antspaudu. Kai kurios draugijos, kurių skyriai buvo įvairiose Lietuvos vietose, turėjo ir truputį besiskiriančius antspaudus knygoms žymėti: tai „Pavasario“, „Žiburio“, lenkų „Oświata“ draugijos.

Nemažą grupę antspaudų sudarė įvairių knygynų, knygų dirbtuvių, knygriškių antspaudai. Vargu ar šiuos antspaudus galima laikyti nuosavybės ženklais, nes jie nenurodo knygos savininko, o pasako, kur knyga buvo įrišta, parduodama ir pan. Šiuos antspaudus galima laikyti tik knygų ženklais. Todėl jie čia plačiau nebus apžvelgti.

Muziejų antspaudų buvo rasta tik 15. Daugiausia knygų buvo pažymėta Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Teatro muziejaus antspaudu. Nemažai lietuviškų knygų buvo aptikta su Vaižganto muziejaus, „Aušros“ muziejaus Šiauliuose, Kauno, Panevėžio ir kt. miestų muziejų antspaudais.

Net 46 skirtingi knygos antspaudai priklausė kariuomenės bibliotekoms. Savo bibliotekas turėjo įvairios kariuomenės rūšys: artilerijos pulkas, atsargos batalionas, drausmės batalionas, elektrotechnikos batalionas, Geležinio Vilko (dragūnų) pulkas, husarų pulkas, karo aviacijos oro eskadrilė ir pan.

Višųjų bibliotekų ir archyvų antspaudų lietuviškose knygos buvo rasta 39. Daugiausia knygų buvo pažymėtos Vilniaus viešosios bibliotekos antspaudu. 16 knygų antspaudų priklausė įvairioms Lietuvos ir užsienio viešosioms bibliotekoms: Joniškėlio, Krekenavos, Marijampolės, Leningrado, Konektikuto valstijos ir kt.

Religinėms organizacijoms ir kunigų seminarijoms priklausančių antspaudų buvo 23. Tai Marijampolės marijonų bibliotekos antspaudas, Kauno Metropolijos kunigų seminarijos antspaudas, Žemaičių kunigų seminarijos antspaudas, Teologijos seminarijos, Telšių kunigų seminarijos, taip pat Vilniaus universiteto Dvasinės seminarijos ir kt. antspaudai. Buvo ir keli vienuolynų antspaudai – tai Vargdienių seserų vienuolijos, Toronto Priskėlimo vienuolyno, Kretingos pranciškonų vienuolyno.

Valstybinių įstaigų bibliotekų antspaudų buvo aptikta 20. Daugiausia knygų turėjo sukauptę Lietuvos Respublikos konsulatui užsienyje – tai Lietuvos generalinis konsulas Maskvoje, Lietuvos konsulas Rytų Prūsijoje, Lietuvos Respublikos įgaliotinis Sibire. Taip pat savo bibliotekas turėjo įvairios ministerijos ir departamentai: Valstybės saugumo departamentas, Užsienio reikalų ministerija ir kt. Be šių, rasti kelių miestų seniūnijų antspaudai.

Tik 4 antspaudai priklausė žurnalų ir laikraščių redakcijoms – „Varpo“ ir „Ūkininko“, „Litwa“, „Lietuvos ūkininko“, „Kovo“.

Kai kurie antspaudai priklausė įvairioms kitoms įstaigoms ir organizacijoms. Jie lyg ir netinka anksčiau išvardytoms antspaudų grupėms. Tai geležinkelių pirties Kaune, Raseinių arešto namų, kooperatyvo „Tau“ ir kt. įstaigų antspaudai.

Paskutinė knygų antspaudų grupė – antspaudai, kurių savininkai lieka neaiškūs. Tai arba ilgainiui išsitynę ir sunkiai išskaitomi antspaudai, arba iš antspaudų teksto savininko nustatyti neįmanoma. Pavyzdžiui: antspaudu su menišku žvakidės piešiniu viduje supintos dvi inicialinės raidės KV; antspaudu liekana „...Efburg“ (Lr 4093–4095), antspaudas „A.Z.G.K.“ (Lr 3593) ir pan. Tokių neaiškių antspaudų buvo 34.

Knygos įrašas yra laikomas seniausiu nuosavybės ženklu, rodančiu rankraščinio arba poligrafinio leidinio savininką. Knygos įrašas atsirado kartu su pirmaisiais rašto rinkiniais ir bibliotekomis. Europos kraštuose knygos nuosavybės įrašas ėmė plisti nuo XII–XIII a. Įrašai iki XVIII a. dažniausiai buvo daromi lotynų kalba, vėliau pradėjo plisti įrašai nacionalinėmis kalbomis. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pirmieji knygos nuosavybės įrašai atsirado XV–XVI a. sandūros vienuolynų knygose. XVIII a. įrašai LDK knygose būdavo rašomi dažniausiai lenkų ir lotynų kalbomis, o Mažojoje Lietuvoje vyravo vokiečių kalba. Įrašai lietuvių kalba Mažojoje Lietuvoje paplito XVIII a., o Didžiojoje Lietuvoje – nuo XIX a. vidurio. Tokie įrašai dažniausiai buvo rašomi nedidelio išsilavinimo žmonių tarmiška ir netaisyklinga kalba.

Tyrinėjant knygos nuosavybės įrašus, galima nustatyti tikslus ar bent apytikslus knygos leidimo metus, knygos paplitimą, tam tikro laikotarpio skaitytojų interesus. Be to, knygos nuosavybės įrašai gali suteikti informacijos apie knygų išsigijimo ir saugojimo tradicijas tam tikroje valstybėje ar vietovėje.

Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriaus lietuviškų knygų fonde buvo rasti iš viso 1169 knygos įrašai, o tai sudaro apie 61 proc. visų rastų lietuviškose knygose nuosavybės ženklų. Visi šie įrašai yra įrašyti XVI–XX a. knygose. Įrašai gali būti rašomi visur – ant viršelio, priešlapyje, antraštiniame lape, knygos viduje, knygos pabaigoje, kartais toks įrašas būna knygos gale įklijuotame naujame lape. Jie įrašyti ir lapo centre, ir pakraštyje, horizontaliai ir vertikaliai, įstrižai lapo ir atvirščiai. Dažnai vienas žmogus padarydavo daug įrašų, lyg bandydamas ranką ir plunksną prieš svarbiausią įrašą; kartais būdavo įrašų, paneigiančių vienas kitą ar šiaip šalia vienas kito, kai jau nebeįmanoma išsiaiškinti, kuris jų ankstesnis. Dažnai ankstesnio savininko įrašas būdavo ištrinamas ar užbraukiamas ir ant viršaus užrašomas kitas.

Rastuosius lietuviškose knygose nuosavybės įrašus galima būtų suskirstyti pagal tai, kiek jie pateikia mums informacijos apie knygos savininką. Be to, aiškiai išiskiria pavienių žmonių ir įstaigų įrašai. Taigi asmenų įrašai gali būti skirstomi į šias grupes:

1) įrašai, nurodantys tik knygos savininko vardą, pavardę, inicialus, be jokių kitų duomenų apie jį;

2) įrašai tik su knygos savininko asmenvardžiu ir bet kokia data (gali būti ir knygos įsigijimo, ir įrišimo, ir savininko gimimo, ir kitos datos);

3) įrašai, nurodantys savininko asmenvardį ir vietovardį (gali būti įrašyta ir data);

4) įrašai, kuriuose, be asmenvardžio, vietovardžio, datos, yra ir papildomas tekstas – tai įspėjimai, prakeikimai knygos vagims, kreipimasis į skaitytojus, kitas tekstas;

5) įrašai, kuriuose nurodyta ir knygos savininko profesija;

6) dedikaciniai ir donaciniai įrašai;

7) įrašai, kuriuose yra nurodyti knygos įsigijimo būdai.

Įstaigų įrašus galima būtų suskirstyti smulkiau į vienuolynų, mokslo ir mokymo įstaigų, draugijų, taip pat kitų valstybinių ir nevalstybinių organizacijų bei įstaigų.

Dabar šiek tiek plačiau aptarsime minėtas įrašų grupes. Pateiktuose pavyzdžiuose įrašai bus cituojami tokie, kokie jie buvo rasti knygose, t. y. tiek kalba, tiek rašyba juos stengtasi pateikti kuo autentiškesnius.

Daugiausia buvo aptikta įrašų, kuriuose nurodytas tik knygos savininko asmenvardis. Tokių įrašų buvo 431. Asmenvardis įrašė gali būti įvairus: kai kur tik savininko vardas („To kniga prigulie ant Barboru“, Lr 3945), kitur nurodyta tik knygos savininko pavardė („Kurszenties“, Lr 711); daug įrašų su asmenvardžiu ir vardo inicialais („K. Strimaitis“, Lr 409 ir kt.; „J. ir M. Šlapelių“, Lr 5103 ir kt.). Didžiausia įrašų dalis buvo su pilna knygos savininko pavarde ir vardu („Jokub Skystims“, Lr. 10835; „Liudvikos Balčiunaičios“, Lr 4398/2). Šiuose, taip pat visuose kituose įrašuose labai dažnai buvo rašomos jau nuo seno nusistovėjusios įrašų formulės: „Ex libris...“, „Ta kniga yra ...“, „Valdytoja šitos knygos ...“ ir pan., pvz.: „ta kniga tekles masiliunenes“ (Lr 6653).

Kita knygos nuosavybės įrašų grupė – tai įrašai su data. Į šią įrašų grupę skiriamą įrašai, kuriuose, be savininko asmenvardžio, yra nurodyta tik data, nepateikiami

jokie kiti duomenys apie knygos savininką. Taip pat šiam įrašė gali būti nurodyta knygos kaina, numeris. Data įrašuose gali būti rašoma labai nevienodai: vienoje vietoje tik metai, kitoje – visa data iš skaičių, trečioje – metai su žodžiu parašytu mėnesio pavadinimu ir pan. Užfiksuoti XVIII–XX a. rašyti įrašai. Štai keletas tokių įrašų pavyzdžių: „Cell Patsaicky 1770“ (Lr 706–708), „Monikas... 1853 roku“ (Lr 3132), „ta kninga Prigol Barbora Ontonawiczienne 1883 metuse 25 dejnoj“ (Lr 6116) ir kt. Įrašuose nurodytos datos gali būti knygos pirkimo („Pirkta Gegussio 17 d. 1917 Mete Frank Zavis“, Lr 9167), įrišimo („George Mohr gebinden 4 t. Märss 181...“, Lr 2078), įrašo padarymo („Dieses Buch gehört der Frau Anna Mitzkus. Geschrieben den 9 Januar 1910“, Lr 10901), knygos savininko gimimo („Maria Paltins aus Stoneiten geb. den 12 September 1881“, Lr 11459) ir kitos datos.

Įrašė su knygos savininko asmenvardžiu ir vietovardžiu gali būti ir kitų duomenų: data, savininko užsiėmimas, knygos numeris, kaina ir pan. Įrašai būna ir trumpi, lakoniški, ir ilgi, tiksliai nupasakojantys knygos savi inko gyvenamąją vietą: „Ant. Kaupo Dajoteliai Ariogala“ (Lr 991 ir kt.), „Walditoja Suo Knigu Anelija buskucia icz tatarui uliczias Skapiszkie parufijus“ (Lr 6362). Įrašuose paminėtas vietovardis gali būti tiek Lietuvos, tiek Mažosios Lietuvos teritorijoje, tiek užsienyje.

Patį įdomiausia įrašų knygose grupė – tai įrašai, kuriuose, be knygos savininko asmenvardžio, vietovardžio ir kitų įrašo elementų, yra įrašyti įspėjimai, grasinimai knygos vagims, pagrobėjams. Tokie įrašai buvo rasti tik trys. Pavyzdžiai: „Ta Walditojs Tos Knigos Jurgis Jej man tropitus pamesti praszo pasman Atneszti. O jei to knigo pawoktu tam Akis isz kaktos Iszoktu“ (Lr 12501–12502), „Povilas Katkus Kas tan Knig Pavoks, tas trejus Metus Iszkloj Kroks“ (Lr 3839) ir kt.

Šiai įrašų grupei priklauso ir įvairiausi įrašai, kuriais kreipiamasi į skaitytojus. Pavyzdžiui, Jonas Survilas iš Pasvalio įrašė: „Skaititoju tos knigiales prasza uz mani atsidusenti“ (Lr 6865). Tai ir įrašai su prašymais radus pamestą knygą gražinti ją tikrajam savininkui su pažadais atsidėkoti: „Locna Kninga Jono Bodrecsky Parakwije Kalwarijies Sodos Gudoliu o jej tropitumes pamesty kas rastum praszom irankas atidowty azton giero pobocziowsiu orba tabakiu pacziestawosiu Mietius 1877 Soiwsy 15 denoj“ (Lr 3863). Šiai grupei priklauso ir įrašai, kuriuose užfiksuoti įvairūs knygos savininko šeimos gyvenimo įvykiai: vaikų gimimas, krikštas, vedybos, šeimos narių mirtis, pavyzdžiui: „Iono gaidžio Gimie uršulie 1917 m 19 dien sausio“ (Lr 10739–10740), „Mateuszias Tamoszunas gimie 1822 Sunus Jazapas 1857. Staponas gimie 1866. Mateuszias Mirie 1885. ir jo sunus mirie juozapas 1924“ (Lr 10284) ir pan.

Kartais knygose šalia savininko pavardės būdavo įrašomi įvairūs atsiliepimai apie knygos tekstą ar netgi visiškai su knyga nesusiję žodžiai: šalia J. Raulinaičio rusiško ir vokiško įrašų yra dar ir toks: „žmogau pavestas nukirsti žmogžudžiui galva, didžiukis jog tu jam gali suteikti gala. Dr. Raulinaitis“ (Lr 3442–3443).

Įrašuose su knygos savininko profesija daugiau jokių duomenų, išskyrus asmenvardį, knygos numerį ar datą, nėra. Šios grupės įrašų išskirtinis bruožas yra tas, kad tokių įrašų tekstas dažniausiai būna labai trumpas, susidedantis tik iš asmenvardžio ir užsiėmimo ar profesijos, be jokių papildomų žodžių ar anksčiau minėtų įrašo formulių. Dažniausiai tokių įrašų, aptiktų lietuviškose knygose, autoriai buvo kunigai ir

moksleiviai, pavyzdžiui: „Kun. A. Burba“ (Lr 6108), „Janulytes I kurso“ (Lr 6389). Yra keletas įrašų, priklausančių ir kitų profesijų atstovams („Ltn. Steponaitis“, Lr 9015; „Stanislawas prsiekucusi advokatas Rajla...“, Lr 3106).

Dedikaciniai ir donaciniai įrašai dažniausiai būdavo knygoje, kurias savo draugams, pažįstamiems ar šiaip garsiems to meto žmonėms dovanodavo knygų leidėjai, vertėjai, autoriai ar parengėjai. Paprastai jie tose knygoje įrašydavo, kas ir kam tą knygą dovanoja. Buvo aptiktas S. Daukanto dedikacinis įrašas istorikui Teodorui Narbutui (Lr 34), J. Basanavičiaus įrašas profesoriumi baltistui Adalbertui Becenbergeriui (Lr 3705–3708), Jono Mačiulio-Maironio dedikacinis įrašas Enziui Jagomastui (Lr 378) ir kt. Į šią grupę skiriami taip pat dovanojimo universitetams, draugijoms, bibliotekoms, laikraščių ir žurnalų redakcijoms įrašai.

Panašūs į knygos dovanojimo įrašus yra įrašai, nurodantys knygos išigijimo būdus. Tokiuose įrašuose gali būti kito žmogaus, dažniausiai knygos gavėjo nurodyta, kas tą knygą atnešė, iš kur ji gauta ar paimta, kas tą knygą aukojo ar padovanojo. Viename įrašė buvo užfiksuota knygos istorija: „Ši knyga gauta iš Grinkiškio baž. zakristijos, Kėdainių apskrit. 1927 m. Padavimas sako, kad šią knygą „Senas Auksa Altorius“, spausdintą Vilniuje 1856 m. užantspaudavo caro vald. organai 1864 m. uždraudus spaudą lietuviams. K. Šimonis. Grinkiškės, 1927 m.“. Ši knyga iš tikrųjų buvo perrišta virvele su lakiniu antspaudu (Lr 11686).

Nedaug buvo įvairių įstaigų įrašų. Daugumą jų sudarė vienuolynų ir bažnyčių įrašai. Daugiausia tai labai seni XVII–XVIII a. lotyniški įrašai, kuriais savo knygas žymėdavo Kauno, Kražių, Slucko jėzuitų kolegijos (XVII a.), taip pat Kretingos, Tytuvėnų, Dotnuvos, Vilniaus bernardinų vienuolynai, Antakalnio trinitorių vienuolynas, įvairios bažnyčios bei kitos religinės organizacijos ir įstaigos. Lietuviški įrašai buvo tik penki (pvz.: „Paesseriu Kopyčios“, Lr 1022(2); „Prigul in Bybloteka Nowicijow Klostoriaus Paporcziu“, Lr 6424), trys lenkiški ir vienas vokiškas.

Yra įrašų, kurių savininkai dėl įvairių priežasčių liko neatskleisti – tai arba iš įrašo teksto knygos savininkas neišaiškėja („M. P. No. 7“, Lr 5324), arba dėl blogos įrašo kokybės jo neįmanoma perskaityti.

Dažnai įrašo tekste pasitaiko ir ne tokių svarbių kaip asmenvardis, bet gana reikšmingų įrašo elementų – tai knygos numeris arba jos kaina su įrišimu ar be jo. Pagal nurodytą knygos numerį galima nustatyti ne vien tik faktą apie kokios nors bibliotekėlės egzistavimą, kaip tai galima padaryti iš knygos įrašo žodžių: „Iš ... knygu“ arba „Iš bibliotekos ...“ ir pan., bet galima apytikriai sužinoti ir tos bibliotekos dydį. Žinoma, kad knygų rinkinio dydis bus labai netikslus, bet galima nors spėti, kiek tame rinkinyje mažiausiai buvo knygų. Štai keli tokių įrašų pavyzdžiai: „Nr. 106 Jan Biekewicz“ (Lr 381), „Barboras Milašaites No 205“ (Lr 10917/2) ir kt. Ne mažiau svarbūs knygos istorijai įrašai su nurodyta knygos ar jos įrišimo kaina: „Iš knygn. S. Vaičekaucko. 15 kap. Wajciekauzkus“ (Lr 456 ir kt.).

Knygos nuosavybės įrašų kalba labai priklauso nuo knygos savininko išsilavinimo, pažiūrų, nuo istorinių sąlygų, gyvenamosios vietos. Didžiosios Lietuvos įrašams būdinga stipri rusų kalbos įtaka, be to, šiuose įrašuose atsispindi spaudos draudimo laikotarpio Lietuvoje padariniai. Dažnai lietuviai valstiečiai, bijodami persekiojimų ar tiesiog nemokėdami kitaip, savo pavardę knygoje įrašydavo kirilica, be to, šalia

pasitaikydavo toks pat įrašas rusų kalba. Mažosios Lietuvos įrašams būdinga vokiečių kalbos įtaka. Dažnai būdavo įrašų keliomis kalbomis iš karto. Palyginus įrašus, galima teigti, kad labiau išsilavinę buvo Mažosios Lietuvos gyventojai – jų įrašai gražesni, taisyklingesni.

Taigi matome, kad lietuviškų knygų nuosavybės ženklai yra labai svarbūs norint sužinoti knygų populiarumą tam tikru laikotarpiu, jų paplitimo ribas; skaitytojų kontingentą, išsilavinimą, interesus; įvairių bibliotekų dydžius, fondų sudėtį ir susiformavimo šaltinius. Lietuvoje buvo naudojami visų rūšių knygos nuosavybės ženklai – nuo supereklibrisų iki knygos įrašų. Labiausiai paplitę buvo knygos įrašai. Knygos ženklų gausybė lietuviškose knygose rodo, kad lietuviškų knygų bibliotekėles turėjo visi gyventojų sluoksniai, knygos buvo branginamos, saugojamos. Iš knygos ženklų taip pat aišku, kad lietuviškų knygų paplitimo ribos gana plačios – jų būta Ukrainoje, Rusijoje, Toluosiuose Rytuose, Europos kraštuose ir Amerikos žemyne. Valstiečių įrašai lietuviškose knygose reikšmingi ne tik kaip knygos nuosavybės ženklai. Iššifruoti, suregistruoti ir publikuoti valstiečių įrašai toli peržengtų knygotyros ribas. Jie galėtų tapti ir kalbotyros bei tautosakos tyrinėjimo objektu.

Vilniaus universiteto biblioteka

Įteikta 1996 m. vasario mėn.

DIE BÜCHERZEICHEN IN DEN ALTEN LITAUISCHEN BÜCHERN DER VILNIUS UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK

SONDRA SPIEČIŪTĖ

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Artikel erzählt von den Bücherzeichen, die in den alten Litauischen Büchern der Vilnius Universitätsbibliothek gefunden wurden. In den Litauischen Büchern wurden alle Sorten der Bücherzeichen gebraucht. Bei der Arbeit wurden etwa 12 900 alten Büchern (aus 16–20 Jh.) durchgesehen. In allen diesen Litauischen Büchern wurden fast 2000 verschiedenen Bücherzeichen gefunden. Zwischen ihnen waren: 8 Supralibros (das macht 0,4% aller Bücherzeichen), 16 Exlibris (0,8%), 60 Kleber (3,1%), 671 Bücherstempel (35%) und etwa 1180 Büchereinschriften (61%). Man kann sagen, dass handschriftliche Einschriften in den Litauischen Büchern besonders populär waren.

Manchmal wurden in den Büchern einige verschiedene Bücherzeichen gefunden, z. B.: Supralibros, Exlibris und Einschrift, oder Bücherstempel und Exlibris u. s. w. Es ist möglich, dass alle diese Bücherzeichen aus dasselben Buch verschiedenen Leuten gehörten. Das heisst, dass dieses Buch einige Eigentümer hatte. Es waren zwischen alten Litauischen Büchern auch sogenannte „saubere“ Bücher, in denen keine Bücherzeichen gefunden wurden.

Es gibt auch in diesem Artikel die kurze Entwicklungsgeschichte jeder Sorte der Bücherzeichen. Die Bücherzeichen, wie Kleber, Bücherstempel und Einschriften wurden in kleinere Gruppen geteilt. Es gibt auch hier einige Beispiele der interessantesten Bücherzeichen aller Sorten. Besonders interessant für uns sind in den alten Litauischen Büchern die handschriftlichen Büchereinschriften von litauischen Bauern, die meistens, besonders im 19. J., ihre Bücher mit polnischen, russischen, litauischen, seltener deutschen Einschriften merkten.

Man kann in diesem Artikel auch manche Angaben von einigen Bücherzeicheneigentümer finden.